

Janusz Żarnowski (1932–2019)

9 maja 2019 r. w wieku 87 lat zmarł nagle profesor Janusz Żarnowski – jeden z najwybitniejszych historyków społecznych drugiej połowy wieku XX i pierwszych dziesięcioleci wieku XXI. Odszedł błyskotliwy erudyta, postać pełna empatii, obdarzona wyjątkowym poczuciem humoru, przede wszystkim jednak zasłużony badacz dziejów społeczeństwa polskiego w XX w., w tym jednej z jego warstw – inteligencji, autor kilkudziesięciu artykułów i monografii, z których część na stałe weszła do kanonu polskiej i światowej historiografii.

Profesor Janusz Żarnowski ukończył studia magisterskie w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w 1954 r. Dwa lata później rozpoczął pracę w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk, z którym na stałe związał swoją karierę naukową. W IH PAN obronił doktorat (1960), uzyskał stopień naukowy doktora habilitowanego (1964), w 1972 r. objął stanowisko profesora nadzwyczajnego, by w końcu w 1981 r. otrzymać tytuł profesora zwyczajnego. W latach 2003–2011 pełnił funkcję przewodniczącego Komitetu Nauk Historycznych PAN.

Od połowy lat sześćdziesiątych do początku osiemdziesiątych XX w. kierował pracami Zakładu Historii Europy Środkowej i Wschodniej w IH PAN. W 1980 r. powołał do życia, a następnie przez ponad dwie dekady kierował pracami Zakładu (pierwotnie Pracowni) Historii Społecznej XIX i XX w. Stworzona przez Profesora placówka jest obecnie jednym z najważniejszych polskich ośrodków badawczych, w którym kolejne pokolenia historyków zgłębiają dzieje społeczeństwa, tak polskiego, jak i – w szerszym kontekście – środkowo-europejskiego. Z inicjatywy Zmarłego w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. ukazał się pierwszy tom „Metamorfoz społecznych” – serii wydawniczej, która do tej pory liczy już 22 tomy. Jeszcze w tym roku powinien ukazać się kolejny. Będzie to ostatnia książka autorstwa Profesora, którą w całości poświęcił refleksji nad losami polskiej inteligencji w XX w.

Potwierdzeniem wyjątkowej pozycji Zakładu jako miejsca, w którym inicjowane były i są najważniejsze debaty o historii społecznej XX w., pozostaje realizowany pod kierunkiem profesora Janusza Żarnowskiego projekt naukowy „Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Nowa próba syntezy”. W latach 2010–2014 skupiona wokół Profesora grupa naukowców podjęła się ambitnego zadania, jakim była próba wypracowania nowego spojrzenia na społeczeństwo

Polski międzywojennej, przede wszystkim na jego strukturę. Decyzją profesora Żarnowskiego, głównym punktem odniesienia dla prowadzonych wówczas badań pozostawały jego ustalenia zawarte w pracy *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, która ukazała się w 1973 r.

W tej fundamentalnej dla badań nad historią społeczną II Rzeczypospolitej książce, udało mu się zaprezentować syntetyczny i przejrzysty obraz społeczeństwa Polski międzywojennej. Widać w tym konstrukcie wyraźne wpływy założeń marksistowskiej teorii społecznej. Nie zmienia to jednak faktu, że przez kilka kolejnych dekad książka ta była lekturą obowiązkową nie tylko dla studentów i naukowców, ale także dla wszystkich osób zainteresowanych dziejami Polski przed 1939 r. Niewiele jest chyba prac poświęconych II Rzeczypospolitej, w których brakuje odniesień do tej tak ważnej monografii. Słusznie, jak pokazała przyszłość, prof. Jerzy Tomaszewski pisał w recenzji *Społeczeństwa...* („Kwartalnik Historyczny” 1974, nr 3): „Stanowić ona będzie punkt wyjścia i podstawę dalszych badań nad społeczeństwem Polski międzywojennej”. Zaprezentowana przez profesora Żarnowskiego wizja międzywojennego społeczeństwa polskiego rzeczywiście pełniła taką rolę, jeszcze wiele lat po przełomie 1989 r.

Niemniej po blisko czterech dekadach od jej wydania, Profesor zdecydował się raz jeszcze, w nowej już rzeczywistości, przyjrzeć się społeczeństwu Polski międzywojennej. Odwołując się do najnowszych ustaleń historii społecznej, wypracował nowatorski model struktury społeczeństwa II Rzeczypospolitej. Zaprezentował go we współredagowanym z prof. Włodzimierzem Mędrzecikiem 10. tomie „Metamorfoz społecznych” (2015), który nosi tytuł *Społeczeństwo międzywojenne. Nowe spojrzenie*. We wstępie do tomu, autorzy tłumaczą zasadniczy sens zmian dokonanych w stosunku do ustaleń z lat siedemdziesiątych XX w. Czytamy: „Zamiast oglądu wychodzącego z zasad struktury klasowo-warstwowej, jako nadrzędnego, proponuje [Janusz Żarnowski – M.R.] wprowadzenie na tym samym poziomie ważności różnych kryteriów, a więc struktur gradacyjnych, wertykalnych z jednej, a horyzontalnych z drugiej strony, w tym zawodowych, etniczno-wyznaniowych, kulturowych i tradycyjno-historycznych. Komplikuje to obraz społeczeństwa w stosunku do dawnego spojrzenia, ale zapewne czyni go bardziej zgodnym z rzeczywistością” (s. 11). Wydaje się, że zaproponowane przez profesora Żarnowskiego „nowe spojrzenie” długo jeszcze będzie ważnym elementem w dyskusji o kształcie społeczeństwa Polski międzywojennej.

Nie sposób pisać o dokonaniach naukowych Zmarłego bez przypomnienia kilku innych, równie ważnych prac jego autorstwa. Doskonałym dopełnieniem opracowania z 1973 r. pozostają m.in. monografie: *Polska 1918–1939. Praca, technika, społeczeństwo* (1992) oraz *Społeczeństwa XX wieku* (1999). Niepodobna nie wspomnieć o pracach, w których Profesor systematycznie rekonstru-

ował dzieje polskiej inteligencji w XX w. Wielokrotnie pochylał się również nad zagadnieniami metodologicznymi, pisząc m.in. o historii społecznej, jej roli, kierunkach, rozwoju i współczesnych wyzwaniach. W końcu przypomnieć należy o polskim ruchu lewicowym okresu międzywojennego, którego historia zajmowała profesora Żarnowskiego w początkach jego działalności naukowej.

Dodajmy na koniec, o czym niewiele osób wie, że ten wybitny badacz dziejów społecznych XX w., jeszcze jako student pasjonował się historią... starożytną. Zamiłowanie do tej epoki pozostawało zresztą cały czas żywe. Piszący te słowa miał wielokrotnie okazję usłyszeć wygłaszane przez Profesora sentencje, zarówno w języku greckim, jak i po łacinie. Do dziś z przyjemnością wspominam naszą wspólną podróż z Warszawy do Łodzi, kiedy Profesor, starając się urozmaicić jej monotonię, recytował w oryginale obszerne fragmenty Septuaginty.

Wraz ze śmiercią profesora Janusza Żarnowskiego, niekwestionowanego przedstawiciela warstwy społecznej, którą z taką przenikliwością badał, w polskiej historiografii zakończyła się pewna epoka. Jestem jednak przekonany, że jego ustalenia i propozycje naukowe przez wiele dziesięcioleci będą jeszcze inspirować kolejne pokolenia historyków.

Cześć Jego Pamięci

MATEUSZ RODAK – dr hab., prof. IH PAN, zajmuje się problematyką szeroko rozumianego marginesu społecznego w II Rzeczypospolitej, ze szczególnym uwzględnieniem środowiska przestępczego.